

KAŞGARLI MAHMUT'UN DİVANINDA UZUN ÜNLÜLERİN GÖSTERİLİŞİ*

A. Nurmammedov**

1. Giriş

Türkmençe en eski dillerden biridir. Buna tarihî eserlerimiz de şahitlik etmektedir. Dilimizin bilincine varan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı, Türkmençeyi, Türkmen alfabesini yerleştirmek hakkında, 10 Ocak 2002 tarihinde söylediği şu sözlerle; “Millî Türkmen dilini, atalarımızın zamanından gelen dilimizi hızla kalkındırmalı, öğrenmeli, geliştirmeli. Türkmen dilinin zenginliği, Köroğlu okunduğunda, destanlar okunduğunda, Mahtumkulu okunduğunda görülüyor.” (37) diyerek Türkmen dilinin tarihi hakkında ciddi kitapların yazılmasını (37) dil âlimlerinin vazifesi saydı. O, mukaddes Ruhname’inde de: “Türkmenler asırlar boyunca dilinin, sazının ve teşkilatının temizliğini, kendine haslığını korumayı başarmıştır... İşte onun için de, bundan yaklaşık 1000 yıl önce yazılan eserleri de iyice okumalıyız.”(1, 175 s.) diyerek çok doğru bir noktaya temas etti. Büyük Saparmurat Türkmenbaşı’nın yukarıda gösterdiği hedefe yönelip, bu makalede Türkmen dilindeki konuşma bin yıl önceki kullanım durumuna, 11. asırda yaşayan ilk Türkolog – ansiklopedist (34, 3 s.; 31, 31 s.) Kaşgarlı Mahmut’un *Divanü Lûgati’t-Türk* adlı eserine göre incelenmeye çalışılmıştır. Bunun esas sebebi de bu tarihî eserde Türkmen dilinin binlerce sözcükleri ve Türkmencedeki seslerin söyleniş hakkında önemli ve daha açık bilgilerin bulunmasıdır. Kaşgarlı Mahmut’un Divan’ı; Türkî dillerin, bu arada Türkmen dilinin yaklaşık 1000 yıl önceki durumlarını, -fonetik, leksik, gramatik dizilişlerini- göstermekte, onların bundan önceki gelişme yollarını, tarihini incelemekte en önemli ve güvenilir bir kaynak olarak duruyor. S. Y. Malov ona; “Bu çok güzel bir filolojik eser”(20, 305 b,) derken, A. M. Şçerbak ise onun hakkında; “Kaşgarlı Mahmut’un Divan’ının materyalinin hacmi, yazarının filoloji biliminin derecesine göre eşi benzeri yoktur.”(38, 29 s.) diye yazdı. Bu sözlük, dünya Türkologlarının hemen dikkatini çekti. Sekiz binden fazla kelimeyi açıklaması ile içine alan Kaşgarlı Mahmut’un *Divan’ı*, Arap dilinde olduğu için, baştan sona birkaç dile –Alman, Türk, Özbek ve Uygur dillerine tercüme edilip dünyaca tanındı(6, 19, 44). S. Ye. Malov da XI. asır eseri olan Divan’dan bölümler alıp bu bölümlerin Rusça tercümesini verdi(20). Bu tarihî eser, daha sonra Türkologlar tarafından oluşturulan büyük sözlüklerin(12, 27, 31, 32, 33) ve çok sayıdaki filolojik incelemelerin esasını oluşturdu(2, 3, 7, 8, 21). 1971 yılının 7-9 Ekiminde, Özbekistan’ın Fergana şehrinde Kaşgarlı Mahmut’un eserinin yazılışının 900. yılı münasebetiyle Sovyetler Birliği çapında Türkolojik bir toplantı düzenlendi ve içerdiği materyaller hakkında dergilerde yazılar yayımlandı. Türkmen dil

* Bu makale 2001 yılının 29 Haziranında Mağtımğulı Dil ve Edebiyat Enstitüsü’nün âlimler toplantısında bu konuda yapılan ilmi tebliğ üzerine hazırlandı.

** Türkmenistan Cumhurbaşkanlığı’na bağlı İlim ve Tehnika Yüksek Kurulu’nun Mağtımğulı Dil ve Edebiyat Enstitüsü Türkmen Dili Bölümü Başkanı.

biliminde de, ilk olarak yurttaşımız Sapar Ahallı XX. asrın ellili yıllarında Divan üzerinde lengüistik bir araştırma yaptı ve bunun neticelerini neşrettirdi(2, 3).

Türkmenistan bağımsızlığını ilân ettikten sonra, Cumhurbaşkanımız Büyük Saparmurat Türkmenbaşı'nın gösterdiği ilgiyle 2000 yılının Şubatında "Mahmut Kaşgarı'nın Divanu Lugat-it Türk" adlı eseri Türkmen dilinin, edebiyatının ve tarihinin kaynağıdır" konulu bilimsel bir toplantı yapılarak, eserin materyalleri ayrı ayrı makaleler şeklinde yayımlandı. (5, 22, 23, 24, 29, 30, 35, 43).

Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ında çağdaş Türkmen dilinde anlaşılabilen kelimelerin sayısı iki binden fazladır. Bunlar aslında, *ata, ene, eke, ece, at, ad, aç-, aç, men, sen, biz, yüz, ay, gün, tug, un, uruş, tamga* gibi kelimelerden ibarettir. Bu kelimelerin ses yapısına baktığımızda, onların aslen nasıl olduğuna, onlarda hangi ünlü ve ünsüz seslerin kullanıldığına, hangilerinin kullanımında nasıl değişimlerin olduğunu görmeye ve onlar hakkında fikir sahibi olmaya imkân veriyor. Bu makalede, sadece Türkmen dilinde değil, hatta bütün Türkoloji ilminde tartışmalı bir mesele olarak duran aslî ünlü uzunluğunun Divan'da açıklanış durumunu, bununla bağlantılı olarak Türkmen dilinin ünlülerinin Divan'da kullanılış durumunu açıklamak ve onları bildirmek amaç ediliyor.

2. Divanda Kısa Ünlülerin Gösterilişi

Çağdaş Türkmen edebî dilinde 16 tane ünlü fonem olup, bunların sekizi kısa, sekizi de uzun söylenilmektedir. İlk olarak açıklanması gereken, bu ünlülerin hangileri Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde açıklandığı meselesidir.

Türkmen edebî dilinde kullanılan kısa ünlü fonemlerin hepsine –a, e, o, ö, u, ü, ı, i sesleri- Divan'ın Oğuz-Türkmen kelimelerinde rastlanmaktadır. Kaşgarlı yazı geleneğine uyup, aslında, kısa a, e ünlülerini üstün (–) ; ı, i seslerini esre (–) ; o, ö, u, ü yuvarlak ünlülerini ise ötre (–) işareti ile göstermiştir. Bazı örnekler:

a – اٲ	at(1, 34) ¹	اغر	agır (1, 55)
e – ارٲ	erin(1, 77)	اركك	erkek (1, III) سن sen (1, 339)
o – اٲ	ok(1, 37)	ال	ol (1, 37)
ö – اٲك	öñ(1, 40)	اگز	öküz(1, 59)
u – ازن	uzun(1, 77)	ايا	uya(1, 85)
ü – اچ	üç(1, 35)	ازم	üzüm(1, 75)
ı – قز	kız (1, 326) – gı:z	سيغر	sıgır(1, 364),
i – اكي	iki (1, 131)	ايش	idiş(1, 61) vb.

¹ Parantezin içindeki birinci sayı Divan'ın cildini, ikinci sayı sayfa numarasını göstermektedir. Örnekler Divan'ın Türkçe tercümesinin IV baskısından(6) alındı.

Divan'ın bazı kelimelerinde kısa ä sesinin söylenişine rastlandığını söylemek mümkündür. Bu, aslında kısa e ünlüsünün bir varyantı olarak görülür.² Bazı örnekler

نَا	nä(1, 47) – yokluk	نَّكَ	nãñ(1, 69) - zat
نَجَا	nece // necä(3, 220) – näçe	دَدَا	dede // dädä(III, 220) vb.

S. M. Mutallibov hem kısa ä sesini Divan'ın اُنْدَادِي ündädi (1, 273) – çağırıldı, اِكَالَادِي ekeledi // äkälädi (1, 310), “ulu kız doğanı hasapladı” gibi ifadelerde tespit etmiştir(21, 16). Yukarıdaki kelimelerin ünlüleri Türkoloji çalışmalarında e ya da ä işareti ile gösterilmektedir. Çağdaş Türkmencede kısa ä sesi äkit-“götür-“, äheñ “melodi”, ähli “hepsi”, ääht “yemin”, şäher “şehir”, zäher “zehir” gibi kelimelerde kullanılıyor.

3. Divan'da Uzun Ünlülerin Gösterilişi

Uzun ünlüler Türk dillerinin fonetik özelliklerinden biridir. Bunlar eskiden beri dünya Türkologlarının ilgisini çekmektedir. Çağdaş Türkmen yazı dilinin ünlülerinden bahsedilecek olursa, bunlar uzunluk bakımından uzun ve kısa olmak üzere iki gruba ayrılır. Yukarıda sayılan kısa ünlülerin her birine karşılık olarak, bunların uzun şekilleri de vardır. Ünlüler kısa ve uzun söylenmeleri ile dilde önemli bir görevi yerine getirmektedir. at – a:t, bar – ba:r, bil – bi:l gibi çeşitli ifadeleri anlatan kelimeleri birbirinden ayırt etmeyi sağlarlar.

Uzun ünlüler yazılı tarihî eserlerde ve çağdaş Türkî dillerde aslen iki görünüştedir. Birinci grup, ortaya çıkışının izah edilmesi güç olan ve tarihî uzunluğunu koruyanlar, ikincisi ise, kelime içinde bir ünsüz veya bir hecenin düşürülmesi sonucu ünlülerin birleşmesi ile hece sayısının azalması durumudur. Böylece, uzun ünlüler tarihî yönden iki gruba ayrılır. Birinci grup kaynaklarda tarihî (genel Türkçe, etimolojik, birincil) uzunluk olarak adlandırılıyor (9, 182-191 s.; 10, 192-197 s.; 15, 160-181 s.) Bu duruma aslında dilin aslî (alıntı olmayan) kelimelerinin birinci hecesinde karşılaşıyor. İkincil(telâfi) uzunluk (11, 198-202 s.; 15) kelime içinde bir sesin, hecenin düşürülmesi, ünlülerin birleşmesi neticesinde kelimenin genel telâffuzdaki ünlü uzunluğunu korumak maksadıyla ortaya çıkıyor. Bu tür uzunluk sonraki devirde ortaya çıkmış olup bunun sebepleri çoğunlukla izah edilebilir. İkincil uzunluğun ortaya çıkışına Türkî dillerin hepsinde, bu arada Türkmen dilinde de çok rastlanır.

Türkoloji ilminde tarihî uzunluğun olup olmadığı meselesi üzerinde uzun süredir tartışılıyor ve tartışılmaya devam edecektir. Aslî(etimolojik, birincil) uzunluğun ve bunun hangi ünlülerde görüldüğünün açıklanmasında 7-9. asırlara ait Orhon-Yenisey abidelerinin ve 11. asra ait Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünün önemi büyüktür.

² Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de e ve ä sesleri bir fonemin varyantları olarak ele alınır. Uygur Türkçesinde ise bu sesler yalnız kelimenin hece sistemine göre farklılaşır: Kapalı hecede ä, açık hecede de e kullanılır: kälgän – gelyän, bäk - beri, keçä – gice, keliş – geliş vb.(39; 26, 40, 30).

Eski Türkçedeki uzunluk hakkında fikir yürüten bazı âlimler, bunların arasında Ye. D. Polivanov (25, 151-153), F. G. Ishakov (15, 160), A. M. Şerbak (28, 34 s.; 40-53), A. N. Kononov (18, 61), hatta “Divan” üzerinde özel bir araştırma yapmış S. Ahallı(2, 63-64) Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünün 1. cildinde uzunluğun yalnız kelime başındaki a: ünlüsünde elif harfini çift yazmak suretiyle yani onun اَت a:t, اَچَّ a:ç, اَر a:r, اَز a:z, اَشَّ a:ş, اَجَّ a:c, اَوَّ a:v, اَلَّ a:l, اَيَّ a:y gibi kelimelerde gösterildiğini ortaya koymakla yetindiler. Bunların çalışmalarında, diğer uzun e:, o:, ö:, u:, ü:, ı:, i:, ünlülerinin Divan'da gösterildiği hakkında hiçbir şey söylenmemektedir.

A. Biişev'in çalışmasında, tek heceli, uzun ünlülü Türkçe kelimelerin 218 tanesi veriliyor. Bunların arasında Divan'dan da yüze yakın uzun ünlülü kelime örnek gösteriliyor. Araştırmacı yalnız a: ünlüsünün değil, diğer uzun ünlüler olan ı:, i:, o:, ö:, u:, ü:, ünlülerinin de telâffuzuna ilişkin kelimelere Divan'dan örnek göstermiştir. Buna rağmen yazar Kaşgarlı Mahmut'un bunları hangi işaretlerle gösterdiği hakkında hiçbir şey söylemiyor. Üstelik A. Biişev *Divan*'ın dilinde uzun e: ünlüsünün gösterildiğini de fark edememiştir. Bu konuya ait بِشَّ e:ş yoldaş اَيْنَّ e:n (bir şeyin genişliği, en), اَيْلَّ e: (il-gün, yurt) gibi örneklerdeki ünlüyü i sesi olarak gösteriyor.

Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünü Özbek Türkçesine tamamen tercüme eden ve bu konuda ilmî araştırmalar yapan S. Mutallıbov doktora tezinde *Divan*'ın dilinde dokuz kısa (a, ä, e, o, ö, u, ü, ı, i) ve iki uzun (a:, ä:) ünlü bulunduğunu tespit eder(21, 13-47). Bu araştırmacı diğer uzun ünlülerin (meselâ o:, ö:, u:, ü:, ı:, i: seslerinin) sözü geçen eserin dilinde olup olmadığı konusunda hiçbir şey söylemiyor. Uzun ä: ünlüsünün Divan'ın dilinde olduğu, bize göre, inandırıcı değildir. S. Mutallıbov çalışmasında ä:'nin telâffuzuna ilişkin yalnız bir اَزَّ a:z (iyi niyet, içmek anlamlarında) kelimesini örnek göstermekle yetiniyor (21, 17). Kelimenin *Divan*'da Arap harfleri ile yazılışı tıpkı a:z (azlık, eksiklik) ve a:z-(azmak, yoldan çıkmak) kelimelerindeki gibidir. Bu kelimelerin Arap harfleri ile yazılışının okunuşu da *Divan*'ın Besim Atalay tercümesinde az (a:z) şeklinde verilmiştir (6, IV neşir, 80). Biz de bunu doğru olarak kabul ediyoruz. Görüldüğü gibi *Divan*'da uzun ünlülerin gösterilişi ilmî çalışmalarda şimdiye kadar tam olarak incelenip açıklanmış değildir. Kaşgarlı Mahmut ise yalnız a:'nın değil, diğer ünlülerin de uzunluğunu kelimelerde göstermiştir: *Divan*'da gösterilen uzun ünlüleri açıklamanın gelecekte bu eseri okuyacakların doğru okumasına ve ondan doğru sonuçlar elde etmesine faydalı olacaktır. Biz bu makalemizde aslında bu meseleyi açıklamaya çalıştık.

Besim Atalay'ın tercümesinde Arap harfleri ile yazılan sözlerin okunuşunda(transliterasyon) uzunluk işaretinin kullanılmaması (اَتَّ a:t, اَچَّ a:ç gibi kelimelerin okunuşu da “at, aç” kelimelerindeki gibi kısa a ile verilmiştir) bizim uzun ünlüleri tespit etmemizi epey zorlaştırdı.

Çağdaş Türkmen Türkçesinde yalnız a: ünlüsünün değil, diğerlerinin de uzun söylendiğini, buna göre bunların da XI. asırda uzun söylenmiş olmasının

mümkün olduğundan hareketle, Divan'daki Türkmen Türkçesine göre anlaşılır kelimelerin Arapça yazılışına bakarak bütün kısa ve uzun ünlüler için ayrı ayrı gözden geçirmek zorunda kaldık. Bu yapılırken Kaşgarlı Mahmut'un Türkçe kelimelerin Arap harfleri ile yazılışı hususundaki düşünceleri de sürekli göz önünde tutuldu. Bu araştırmanın amacı Kaşgarlı Mahmut'un a:'nın dışındaki uzun ünlülerin Arap harfleriyle gösterdiğini ya da gösteremediğini açıklamak, uzun ünlülerin hangilerin bu devirde halk dilinde kullanıldığını veya kullanılmadığını ortaya çıkarmak, bundan yaklaşık on asır önce Türkmen dilinde kullanılan ünlü fonemlerin nitelik bakımından ayrılan şekillerini, genel görünüşünü tespit etmek ve bunların tarihî gelişimini incelemekten ibarettir. Araştırmamıza göre Kaşgarlı Mahmut'un uzun a:, ı:, i:, o:, ö:, u:, ü: ünlülerini göstermek için elif harfine, üstün, esre ve ötre işaretlerini ekleyerek bunları belirtilen kısa ünlülerden ayırdığı neticesine ulaştık.

Uzun a Ünlüsünün Gösterilişi

Divan'ın I. cildinde kelime başında gelen uzun a: ünlüsü elif harfinin çift yazılması ile gösterilmiştir. Borovkova bu konuda "Divan'da kelime başındaki a:'nın iki elifle yazılmasının eskiden gelen bir yazı geleneği dolayısıyla olduğu, bu yüzden bunun eski yazıtlardaki gibi telâffuzunun mümkün olduğu" şeklinde bir tahmin ileri sürüyor (8, 5-6). Bunlardan Türkmen diline ait örnekler:

اٲ	a:t – isim, lâkap: Bek aňar a:t berdi (I, 78);
اٲ	a:ç – A:ç ne yimes, tok ne times(I, 79);
از	a:z – a:z neň "az şey"(I, 80);
ازمق	a:zmak – ol yo:l a:zdı "o yoldan çıktı"(I, 173);
اشمق	a:şmak – ol tag a:ştı(I, 173);
اغماق	a:gmak – ol tagka a:gdı(I, 173);
او	a:f//a:v – bek a:fka çıktı(I, 81);
اق	a:k – a:k at, a:k sakal er(I, 81);
ال	a:l – 1. Kızıl renk; 2. Hile, kurnazlık(I, 81);
اردى	a:rdı – er a:rdı(I, 172);
اى	a:y – Ay, bir ay(I, 82) vb.

Örneklerde görüldüğü gibi, uzun ünlülerin telâffuzu çağdaş Türkmen Türkçesinde de bu şekilde korunmuştur. Bu ise, kelimenin ilk hecesinde karşılaşılan uzun a:'nın eskiliğine delâlet eder.

Uzun a: ünlüsü kelime ortasında genellikle elif harfiyle gösteriliyor:

ايشُ ba:r – ne i:şin ba:r(I, 47); باشُ ba:ş “yara, çıban” (III, 151) vb. Ancak bu kurala Divan'ın bütün kelimelerinde uyulmamıştır. Kısa a ünlüsünün de elif harfi ile yazılışına rastlanmaktadır.

Uzun ı, i ünlülerinin gösterilişi

Divan'da kelime başında ve ortasında gelen uzun ı, i: ünlüleri iki işaretle ye + elif (ء+) ile gösterilmiştir. Bazı örnekler:

- ايشُ i:ş – ne i:şin ba:r(I, 47);
 ايكُ i:k “iğ, ip sarılan âlet” (I, 48);
 ايكُ i:k- “hastalanmak” (I, 48);
 اينُ i:n “in, arslan, tilki gibi hayvanların yatağı” (I, 49);
 تيشُ ti:ş “diş” (III, 125);
 چيلُ ç:i:l “tarla sınırı” (III, 134) vb.

Divan'da kelimenin ilk hecesinde, kalın ı ünlüsünün uzun söylenişine az rastlanmaktadır: تيزُ ti:z “diz” (III, 123). Çağdaş Türkmen Türkçesinde ünlüsü uzun söylenen gı:n “kın, bıçak vb. âletlerin kabı” kelimesi de Divan'da iki türlü: قينُ kın (I, 339, 359) ve قنُ kı:n (III, 140) şekilleriyle yazılmıştır. Kalın ı: ünlüsüne ikincil uzunluk olarak bazı kelimelerde rastlanır:

- اغريديُ agrı:dı – onun ba:şı agrı:dı(I, 273);
 ياغينيُ yagı:nı – ol yagı:nı aldı(I, 273);
 اجيماقُ acı:mak – sirke acı:dı(III, 252);
 تاشينُ taştı:n – er taştı:n bardı “adam dışarı çıktı” (I, 435) vb.

Uzun e ünlüsünün gösterilişi

XI. asırda Türkmen dilinde uzun e: ünlüsü de mevcuttu. Kaşgarlı Mahmut bunu yazıda yalnızca kısa e'den değil, uzun i'den de ayırarak gösteriyor. Kaşgarlı bunun için ye+esre (ء+-) işaretlerini kullanmıştır. Buna i:ş ve e:ş, dı:z ve te:z kelimelerinin Divan'daki yazılışı delildir:

- ايشُ i:ş(I, 47), ايشُ e:ş “arkadaş, yoldaş” (I, 47);
 تيزُ ti:z “diz” (III, 123), تيزُ te:z “çabuk, tez” (II, 123)

B. Atalay tercümesinde uzun e: sesini üzeri bir noktalı e işareti ile diğerinden ayırıyor. Örnekler:

- ايرُ e:r “er, erkek” (I, 45);
 ايلُ e:l “1. Vilâyet, 2. İki bey arasındaki barışıklık, 3. Açıklık, boş meydan” (I, 48, 49).
 اينُ e:n “en, genişlik” Bu böz e:ni neçe? (I, 49);

بَيْشُ	be:ş “beş sayısı” (III, 125)
بِلْبَ	be:l “bel, vücudun orta kısmı” (III, 133);
كَيْجُ	ke:ç “geç” (III, 121) vb.

Uzun e ünlüsü Türkoloji ilminde eski Türkçeye ait (aslî) bir ses kabul ediliyor(38; 35, 40; 65-66). Bu ses Yakut, Azerî gibi bazı Türk dillerinde(4; 66, 13; 4) korunmuştur. Türkmen dilinin bazı yerli ağızlarında da bu tarihî uzun e: ünlüsünün korunduğuna rastlanır. Buna bā:ş, ā:r, nā:çe, bā:ri, bi:l, si:l, i:l, gi:ç, gi:ñ, gi:ce, hi:ç, i:şik, sö:güş gibi kelimelerin yerli ağızlarda be:ş, Be:şim, e:r, neçe, be:ri, be:l, se:l, e:l(el-gün), ge:ç, ge:ñ, ge:ce, he:ç // heyç, eşik, se:viş gibi kelimelerin telâffuzu örnektir.

Uzun o, ö, u, ü Ünlülerinin Gösterilişi

Kaşgarlı Mahmut Divan’ında yuvarlak ünlüleri gösteren vav (و) harfinin üstüne ek olarak ötre işaretini (◌̣) koyup, yani bir ses için iki işaret (◌̣◌̣) kullanarak, uzun yuvarlak ünlüleri yazıda göstermiştir. Bunun bu şekilde olduğunu hemen tespit etmek kolay olmadı. Bu iş için kısa ünlülü ve uzun ünlülü kelimelerin Arap harfleri ile yazılışını ayrı ayrı dikkate alıp bunları karşılaştırmamız gerekti. Bununla birlikte, Kaşgarlı Mahmut’un bazı kelimelerin yazılışında kullandığı işaretler ve Türkmen dilinde uzun telâffuz edilen kelimeler, yukarıdaki neticeyi çıkarmamıza yardımcı oldu.

Uzun o sesine ait örnekler:

أوى o:y “çukur, oyuk”(I, 49); كُونُ ko:n “koyun”(III, 140); أُوَيْمَاقُ o:yimak – ol kagun o:ydı(I, 174); أوتُ o:t – o:t tese ağız köymez (I, 43); أُونُ o:n “on sayısı” (I, 49); تُونُ to:n “don, elbise”(III, 137); يُولُ yo:l – ol yo:l a:zdı (I, 173); كُورُ ko:r “yoğurt mayası” (III, 122) vb.

Divan’da oydı ve o:ydı kelimelerinin yazılışının farklı olduğu açıktır. Bakınız: أويدي oydı: ol unug oydı “o unu azalttı” (I, 174); أويدي o:ydı: ol kagun o:ydı (I, 174).

Uzun ö sesine ait örnekler:

أورُ ö:r – ol saç ö:rdi (I, 172); كورُ ö:rdi “koyun ayağa kalktı” (I, 173); أوتُ ö:t “öt kesesi” (I, 43); أولُ ö:l – ö:l neñ “ıslak, nemli şey”(I, 48); أولُ ö:gdi – ol meni ögdi (I, 174); تورُ tö:r – töрге keç “töre (başköşeye) geç” (III, 121); توشُ tö:ş “döş”(III, 125); كولُ kö:l (III, 135); كونُ kö:n “gön, deri”(III, 140).

Uzun u sesine ait örnekler:

بُو bu: - bu: e:r “bu adam”(III, 206), بُوتُ bu:t(III, 120);

أُوچ u:ç – putak u:cı “budağın ucu” (I, 44); أُوزُ u:z – u:z kişi “mahir, becerikli kişi” (I, 46); أُوغُ u:g “uk, kara çadırın oku, direği” (I, 48); أُونُ u:n (I, 49); بُوزُ bu:z – bu:zdan suv tamar (III, 123), تُوغُ tu:g (III, 127) vb.

Uzun ü sesine ait örnekler:

Bu ünlüye Divan'da çok seyrek rastlanır.

أُونُ ü:n “ses” (I, 49); تُو tü: “tüy, saç” - bir tüy: (III, 207); تُوشُ tü:ş “düş, rüya” (III, 125); سُوتُ sü:t “süt” (III, 120); كُوجُ kü:ç “güç, zor” (III, 120) vb.

Kaşgarlı Mahmut'un ünlülerin kısa ve uzun söylendiğini göstermeye çalıştığını *üyn* “ses” kelimesinden de anlamak mümkündür. Kaşgarlı bu kelimeyi sözlüğünün bir yerinde اُن (ün) şeklinde gösterip, bunun vav (و) ile اُونُ (ü:n) gibi de yazılabildiğini söylerken (I, 38), başka bir yerde yukarıdaki kelimeyi اُونُ (ü:n) şeklinde yazıp onu uzaltarak ve kısaltarak söylendiğini tespit ediyor (I, 49). Demek ki, üyn kelimesindeki çekimli iki türlü – hem uzun, hem kısa-söylenmektedir. Kaşgarlı'nın Divan'ında bir tek heceli sözlerde uzun ünlünün gösterilmesi, yukarıda verilen onlara ait örnekler Türkmen Türkçesinde tarihî (etimolojik, birincil) ünlü uzunluğunun olduğuna şahitlik ediyor.

Bu makalenin Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ı üzerinde inceleme yapan âlimlere, eserde açıklanan kelimeleri doğru okuyabilmeleri ve eserden doğru neticeler çıkarmaları için faydalı olacağı inancındayız.

KAYNAKLAR

Saparmırat Türkmenbaşı (2001), Ruhnama, Aşgabat.

Ahallı S. (1958), Mahmud Kaşgarı'nın sözlüğü ve Türkmen dili, Aşgabat.

Ahallı S. (1968), Slovar' Mahmuda Kaşgarskogo i turkmenskiy yazık: Avtoref kand. Dis, Aşhabad.

Ahundow A. (1973), Azerbaycan diliniñ fonemlär sistemi, Baku.

Arazkuliyev S. (2001), Mahmut Kaşgarı ve Türkmen Dilinde Garındaşlık Adalgaları // Türkmenistanda İlim ve Tehnika, Nu. 1.

Besim Atalay (1939), Divanü Lugat-it Türk Tercümesi, Ankara: TDK yay., 43; II. Neşri, Ankara, 1985-1986; III. Neşri, Ankara: TDK yay., 1991-1992; IV. Neşri, Ankara: TDK yay., 1998-1999.

Biişev A. (1963), “Perviçnie” dolgie glasnie v tyurkskih yazıkah, Ufa.

Borovkova T. A. (1966), Grammatičeskiy oçerk yazıka “Divanu lugat-it turk”: Avtoref. kand. dis., L.,

Dmitriev N. K. (1955), Dolgie glasnie v turkmenskoy yazıke // İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov. Ç. 1. Fonetika, M.

Dmitriev N. K. (1955), Dolgie glasnie v yakutskom yazıke // İSGTYA. Ç. 1. Fonetika, M.

Dmitriev N. K. (1955), Vtorıçnie dolgı v tyurkskih yazıkah // İSGTYA. Ç. 1. Fonetika, M.

Drevnetyurkskiy slovar' (1969), L.

D'yaçkovskiy N. D. (1966), Vokalizm yakutskogo yazıka(eksperimental'no-fonetiçeskoe iss.): Avtoref. kand. dis., L.

Guzev V. G. (1970), Dulina N. A. (1970), Pervaya tyurkologıçeskaya konferentsiya ve Leningrade // Tyurkologıçeskiy sbornik, M.

İshakov F. G. (1955), Dolgie glasnie v tyurskih yazıkah // İSGTYA. Ç. 1. Fonetika, M.

Kononov A. N. (1972), Mahmud Kaşgariy va uning "Divanu lugat-it turk" asari // Uzbek tili ve adabiyoti, Nu. 1.

Kononov A. N. (1972), Mahmud Kaşgarskiy i ego "Divanu lugat-it Turk" // Sovetskaya tyurkologiya, Nu. 1.

Kononov A. N. (1980), Grammatika yazıka tyurkskih runiçeskih pamyatnikov VII-IX vv., L.

Mahmud Kaşgariy (1960), Türkiy suzlar devoni (Divanu Lugat-it türk). Üç tomluk. Tercimon va neşirga tayyarlavçi fil. fan. kand. S. M. Mutallibov, Taşkent.

Malov S. E. (1951), Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'memnosti, M., L.

Mutallibov S. M. (1967), "Divonu lugat-it turk" Mahmuda Kaşgarskogo (perevod, kommentariy, issledovanie): Avtoref. dokt. dis., Taşkent.

Nazar Gulla (2000), Mahmut Kaşgarı ve onuñ meşhur sözlüginin tazedan açılışı // Türkmenistan.

Nurmammedov A. M. (2000), Kaşgarınıñ "Divanı" ve Türkmen diliniñ çekimli sesleri // Türkmenistanda ılım ve tehnika, Nu. 6.

Nurmammedov A. M. (2000), Kaşgarınıñ "Divanı" ve Türkmen diliniñ çekimsiz sesleri // Türkmenistanda ılım ve tehnika, Nu. 7.

Polivanov E. D. (1927), K voprosu o dolgih glasnih v obşçeturetskom prayazıke // Dokl. AN SSSR. Ser. "V", Nu. 7.

Polivanov E. D. (1928), Vvedenie v yazıkoznanie dlya vostokovednih vuzov, L.,

Radlov V. V. Opıt slovarya tyurkskih nareçiy. T. I-IV. – SPb. 1893-1911; II. Neşri, M., 1969.

Ryasyanen M. (1969), Materialı po istoričeskoy fonetike tyurkskih yazıkov, M.

Sarıhanov M. Mahmut Kaşgarı – beyik alım, kâmil mugallım // Mugallımlar gazetesi. 1999. 10 may.

Sarıhanov M. Mahmut Kaşgarı oğuzlarıñ dili hakkında // Türkmenistanda ılım ve tehnika. 1999. No 2.

Sevortyan E. V. (1974), Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov (obşçetyurkskie i mejtyurkskiye osnovı na glasnie), M.

Sevortyan E. V. (1978), Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov: obşçetyurkskie i mejtyurkskiye osnovı na bukvu "B", M.

Sevortyan E. V. (1980), Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov: obşçetyurkskie i mejtyurkskiye osnovı na bukvu "V"; "G", "D", M.

Sovetskaya tyurkologiya (1972), Nu 1.

Söyegov M. (2000), Mahmut Kaşgarınıñ golyazması: tapıp göçürenler, tercime ve neşir edenler // Türkmenistanda ılım ve tehnika, Nu 4.

Sravnitel'no-istoričeskaya garammatika tyurkskih yazıkov (1984), Fonetika, M.

Türkmen dili (2000).

Şçerbak A. M. (1961), Grammatiçeskiy oçerk yazıka tyurkskih tekstov X-XIII vv. iz Vostoçnogo Turkestana, M., L.

Şçerbak A. M. (1963), O tyurkskom vokalizme // Tyurkologiçeskie issledovaniya, M., L.

Şçerbak A. M. (1970), Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov, L.

Uzbek tili va adabiyoti (1972), Nu 1.

Uzbek tili va adabiyoti (1972), Nu 2.

Veyisov B. (2001), Mahmut Kaşgarı – görünikli dilçi // Türkmen dili.

Brockelman G. (1928), Mittel türkischer wort shatz nach Mahmud al Kaschgaris "Diwan lugat-at türk", Budapescht-Leipzig.

Aktaranlar: Seyitnazar Arnazarov – Yakup Sarıkaya